

ЗДІЙСНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 3(22), с. 228–234

Проводиться порівняльний аналіз суб'єктивного цивільного права в Болгарії та Україні. Пропонуються можливі шляхи вдосконалювання діючого українського й болгарського законодавства, що регулює відповідні питання.

Норми цивільного права не лише наділяють осіб суб'єктивними правами, а й забезпечують здійснення цих прав. Адже цінність будь-якого суб'єктивного права полягає не просто в його наявності, а в можливості здійснення цього суб'єктивного права [10, 11]. І відповідно очевидним є те, що будь-яке суб'єктивне цивільне право втрачає свою цінність та призначення у випадку, коли особа, яка наділена ним, не має можливості його здійснення, тобто реального втілення тих можливостей, які надаються особі. Саме через це основним завданням цивільного законодавства є створення ефективного механізму, який би забезпечив процес реалізації правомочною особою всіх можливостей, що входять до змісту конкретного суб'єктивного права для досягнення певного результату. Зрозуміло, що такі механізми повинні бути чітко передбачені у нормах об'єктивного права, а тому необхідно, щоб цивільне законодавство України було настільки збалансованим, щоб не утворювало колізії, прогалини чи інші утруднення у застосуванні своїх положень. Формування законодавства повинно йти еволюційним шляхом, при цьому дещо випереджуючи існуючі реалії у найрізноманітніших сферах життя. Але основою нормальних відносин повинно стати належне забезпечення суб'єктивних цивільних прав особи та чітке дотримання їх здійснення і меж такого здійснення.

У свою чергу, необхідно відмітити, що виробленню тих чи інших нормативних категорій та їх об'єктивізації в нормах чинного українського та болгарського законодавства повинна передувати

серйозна наукова розробка будь-якого питання. Це саме стосується і поняття “здійснення суб'єктивного цивільного права”. Тому спробуємо на підставі аналізу існуючих в літературі положень, які стосуються здійснення суб'єктивного цивільного права, випрацювати власний підхід до даного питання та вказати на можливі шляхи вдосконалення чинного українського та болгарського законодавства, яке регулює відповідні питання.

“Здійснення права — це спосіб його буття, існування, дії, виконання ним своєї головної соціальної функції”, — зазначає Л. Явіч: “Право — ніщо, якщо його положення не реалізуються через діяльність людей, їх організації, в суспільних відносинах” [15, 207]. При цьому правова норма містить у собі модель відповідних правовідносин. Із настанням умов, передбачених гіпотезою норми, виникає цивільне правовідношення, що відповідає тій моделі, яка встановлена диспозицією чи санкцією норми. З іншого боку, ця модель повинна адекватно відображати реальне положення суб'єктів суспільних відносин і фіксувати ту поведінку, яка необхідна для задоволення законного інтересу правомочної особи. Здійснення суб'єктивних прав є завершальним етапом правового регулювання, адже саме таким чином абстрактна можливість (правоздатність) перетворюється спочатку в конкретну можливість (суб'єктивне право), а потім і в реальну дійсність (здійснення права) [9, 6–8].

Аналізуючи питання здійснення суб'єктивного права, слід відмітити, що під цим поняттям варто

розуміти усі можливі види поведінки особи щодо здійснення своїх суб'єктивних цивільних прав у формі їх дотримання, використання та застосування [10, 12].

Болгарія була однією з небагатьох країн у Східній Європі, яка пов'язувала перехід до демократії з прийняттям нової Конституції. Основні ідеї трансформації болгарського суспільства, заявлені у політичних дебатах на Національному круглому столі, отримали політико-правове оформлення в Основному Законі держави. При всій складності конституційного процесу можна вважати, що саме цим актом було знайдено компроміс у радикальному протистоянні політичних сил на початку болгарського переходу. В преамбулі проголошена рішучість Болгарії стати “демократичною, правовою і соціальною державою” [8]. Недавнє минуле примусило її творців спеціально підкреслити, що “права особистості, її гідність і безпека” є верховним конституційним принципом.

Основи сучасного цивільного законодавства Болгарії були закладені в соціалістичний період і виходили з ідеї панування державної і кооперативної власності на засоби виробництва, планового регулювання економіки і максимального обмеження приватної ініціативи. У 90-ті роки цивільне законодавство зазнало глибокого оновлення, що пов'язано з відмовою від колишніх марксистсько-ленінських установок на користь принципів рівності всіх форм власності і свободи господарської ініціативи. Ці принципи закріплені в Конституції 1991 р. [8].

Особливістю цивільного права Болгарії є відсутність серед його джерел Цивільного кодексу. Його замінює низка законів, присвячених окремим крупним блокам цивільно-правових стосунків. Норми про правоздатність і дієздатність громадян, загальні положення про юридичних осіб містяться в Законі про осіб і сім'ю 1949 р., де містяться норми про правоздатність і дієздатність громадян, загальні положення про юридичних осіб [18].

Виконуючи вимоги Європейського Союзу, уряд послідовно проводить лінію на приведення у відповідність місцевого законодавства до європейських стандартів. Після довгих дебатів у Народному зібранні з лютого 1999 р. і несхвалення президентом країни першого проекту “Закону про цивільну реєстрацію” останній був прийнятий в липні 1999 р.

І в українському, і в болгарському законодавстві, незалежно від форми, здійснення суб'єктивного права завжди є поведінкою особи по задоволенню

власних інтересів. Але виникає цілком логічне запитання: якщо здійснення права може відбуватись як шляхом активної, так і пасивної поведінки, то чи можна вважати здійсненням свого права поведінку, яка спрямована на невикористання свого суб'єктивного права. М. Агарков, наприклад, вважає, що така поведінка може виражатись не лише у вчиненні певних дій, а й в їх невчиненні. Окремим способом здійснення свого суб'єктивного цивільного права слід виділити відмову від свого суб'єктивного цивільного права [1]. При цьому ніяким чином не можна змішувати поняття “нездійснення права” або “невчинення дій” і “відмова від права”.

Так, наприклад, відмова від прав, набутих за довіреністю, повинна відбуватись із повідомленням довірителя (ст. 250 ЦК України “Відмова представника від вчинення дій, які були визначені довіреністю”), відмова від права власності здійснюється шляхом заяви про це чи вчиненням інших дій, які свідчать про відмову від цього права (“Закон про власність” Республіки Болгарія від 16 листопада 1951 р. (у ред. 1996 р.) [18], “Закон про власність громадян” від 30 березня 1973 р. (із змінами і доповненнями) [18], “Закон про власність і користування землями сільськогосподарського призначення” від 1 березня 1991 р. (із змінами і доповненнями) [18], “Закон про трудову земельну власність” від 9 квітня 1946 р. (із змінами і доповненнями) [18], “Закон про державну власність” від 15 травня 1996 р. [18], а відмова від особистих немайнових прав не може мати місця у зв'язку із їх невідчужуваністю (ч. 3 ст. 269 ЦК України — “Поняття особистого немайнового права”).

Аналізуючи передбачені у законодавстві випадки, коли сплив строку, що надається особі на здійснення її суб'єктивного цивільного права, має наслідком припинення цього права, переважна більшість вчених вбачають у ньому первинне значення темпорального аспекту. Так, Є. Суханов вважає, що саме пресікальні (преклюзивні) строки становлять межі існування окремих цивільних прав [4, 466]. З правильністю цієї позиції не погодитись важко. Адже саме під пресікальним (преклюзивним) строком слід вважати період, після закінчення якого припиняється цивільне право як таке. Даний строк встановлюється для спонукання особи до здійснення свого права, в іншому ж випадку це право припиняється або ж переходить до інших осіб. Це свого роду санкція за нездійснення свого права, оскільки його нездійснення певною мірою шкодить подальшому нормальному розвитку суспільних відносин.

Ведучи мову про здійснення суб'єктивного цивільного права в законодавстві України та Республіки Болгарія, слід звернути увагу і на те, що виходячи з аналізу наукової літератури здійснення суб'єктивних цивільних прав можливе та повинно відбуватись за таких основних умов [4, 116; 7, 83, 125, 247; 14, 78; 16, 114].

1. Особа повинна бути наділена необхідною правоздатністю щодо своїх цивільних прав (обсягом — конкретними правами і змістом — відповідними правочинностями). Наприклад, при укладенні договору про відчуження майна особа повинна бути його власником або ж мати право розпорядження. Не слід також забувати і той факт, що правоздатність як юридичної, так і фізичної особи може бути обмежена судом, тому поведінка поза її межами вважатиметься протиправною. Такої концепції дотримуються і в науковій літературі [4, 120; 16, 114]. Прикладом обмеження правоздатності можна бути рішення суду в кримінальних справах, яке визначає покаранням заборону займатись підприємницькою діяльністю, займати певні посади. Що ж стосується юридичних осіб, то можливість обмеження їхньої правоздатності можлива лише за рішенням суду.
2. Суб'єкт правовідносин має бути наділений необхідним обсягом дієздатності [4, 122; 14, 79]. Так, у юридичної особи і правоздатність, і дієздатність виникають одночасно. Зрозумілим є те, що особа, яка не має повної дієздатності, не може своїми діями набувати всіх цивільних прав. Водночас існування різноманітних цивільних правовідносин обумовлено неможливістю задоволення інтересу носія права без відповідної поведінки зобов'язаної особи, тобто такої поведінки, яку сама правомочна особа вчинити не може. Тому, здійснюючи своє право, особа повинна мати можливість розпоряджатися як своєю, так і чужою поведінкою. Для цього носій права має бути наділений належним обсягом дієздатності. При недостатньому обсязі дієздатності слід застосувати інститут представництва (законного чи договірної). Адже деякі з указаних суб'єктивних прав особа вправі набувати самостійно (майже всі особисті немайнові права), а щодо інших (більшості майнових та зобов'язальних) в її інтересах діють управомочені особи (батьки, усиновителі, опіку-

ни, піклувальники тощо). У тих випадках, коли особа вчиняє правочин поза межами її дієздатності, це є підставою для визнання правочину недійсним.

3. Поведінка щодо здійснення своїх цивільних прав повинна відповідати принципам здійснення суб'єктивних цивільних прав. На сьогодні поняття принципів, у тому числі щодо здійснення суб'єктивних цивільних прав, тлумачиться у цивілістичній науці дещо неоднозначно. Так, О. Красавчиков вважає, що під поняттям “принцип” варто розуміти “визначені начала” [12, 27], С. Алексєєв визначає “принципи” як “вихідні нормативно-керівні начала, наскрізні ідеї” [2, 97, 241].

Ми вважаємо, що під поняттям “принципи здійснення суб'єктивних цивільних прав” слід розуміти передусім основні начала, найбільш загальні керівні положення (засади), що визначають первинні універсальні вимоги до поведінки, вчинюваної особами — володільцями відповідних суб'єктивних цивільних прав, яка спрямована на здійснення вказаних прав і внаслідок їх законодавчого закріплення носить загальнообов'язковий характер.

Аналізуючи положення чинного законодавства України та Республіки Болгарія, спробуємо сформулювати власне бачення на систему загальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав, до якої слід включити принципи законності, автономії волі, розумності та добросовісності.

Принцип законності здійснення суб'єктивних цивільних прав означає, що здійснення прав можливе лише за умов дотримання вимог чинного українського та болгарського законодавства щодо порядку здійснення цивільних прав, використання допустимих засобів і способів. При цьому можуть використовуватись будь-які способи здійснення цивільних прав, які прямо не заборонені законом [4, 85; 5, 225].

У Конституції Республіки Болгарія відповідна традиційна конституційна формула рівності громадян перед законом забороняє які-небудь обмеження прав або привілею, засновані на переконаннях і політичній приналежності (п. 2 ст. 6) [18].

В українському законодавстві принцип законності включає в себе і передбачений ч. 2 ст. 13 ЦК України обов'язок особи утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб. Впровадження цього принципу можна знайти і в інших нормах цивільного законодавства.

Зазначимо, що у Болгарській Конституції, а саме у ст. 39 ч. 2, зазначено, що право особи не може використовуватися для спричинення збитку правам і доброму імені іншого і для закликів до насильницької зміни конституційно встановленого порядку, до скоєння злочину, до розпалювання ворожнечі або до насильства над особою [18].

Потрібно зазначити, що відповідно цей самий обов'язок передбачається і в ст. 17 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, де він закріплений як “Заборона зловживання правом” і виражається у неможливості тлумачення норм Конвенції як таких, що надають будь-якій державі, групі або особі будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, що викладені в цій Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж передбачено в Конвенції.

Ще одним принципом здійснення суб'єктивних цивільних прав є принцип автономії волі [7, 551; 14, 150], який закріплено у ч. 1 ст. 12 ЦК України та ст. 38 Конституції Республіки Болгарія, де зазначається, що ніхто не може переслідуватися або обмежуватися у правах через свої переконання, не може бути зобов'язаний або змушений давати відомості про свої або чужі переконання [18].

Цей принцип означає, що суб'єкти цивільного права без будь-якого стороннього впливу і можливого тиску обирають варіанти дозволеної поведінки, які полягають у реалізації належних їм правочинностей, що складають відповідне суб'єктивне право [13, 254]. Тобто ніхто, окрім самого носія права, не може вирішувати питання про здійснення чи нездійснення суб'єктивного цивільного права та часу, коли дане право має бути здійснено. Носій суб'єктивного права повинен сам (за винятком випадків обмеження або позбавлення дієздатності, а також законного або договірної представництва) приймати рішення про доцільність, вигідність, порядок та способи здійснення даного права в кожному конкретному випадку. При цьому важливим є також і те, що до змісту даного принципу повинна входити також і можливість надання особі права прийняття рішення щодо виникнення або відмови від виникнення окремих суб'єктивних прав.

Це означає, що особа має можливість в переважній більшості випадків самостійно вирішувати, чи вступати їй у цивільні правовідносини, чи відмовитись від вступу в них, а також змінити чи припинити участь у таких правовідносинах.

Варто відзначити і той факт, що одним із способів здійснення суб'єктивних цивільних прав, який також характеризує принцип автономії волі, є передбачений у Конституції Болгарії. У ст. 39, ч. 1 зазначено: “Кожен має право висловлювати думку і поширювати її завдяки словам — письмово або усно, за допомогою звуку, зображення або іншим способом” [18].

Одним з основних видів майнових прав є право власності. Відмова від нього відбувається, коли особа заявляє про це або вчиняє інші дії, які свідчать про її відмову від права власності. Якщо ж таке майнове право підлягає державній реєстрації (право на нерухоме майно, морські і річкові судна, холодну, газову, вогнепальну зброю та спецзасоби тощо), то право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру, якщо ж ні, то з моменту вчинення відповідних дій (ст. 347 ЦК України, Закон Республіки Болгарія “Про власність”).

Положення ч. 3 ст. 12 ЦК України поширюється лише на майнові права, під якими в літературі розуміють цивільні права, які мають певний економічний зміст [11, 66]. І це є правильним з огляду на правову природу та характерні ознаки даної категорії прав, однією з яких є їх відчужуваність. Водночас здійснення особистих немайнових прав є значно вужчим за способами здійснення, що на пряму пов'язано з їх невідчужуваністю (Закон РБ “Про власність”). Також відзначимо, що далеко не від усіх майнових прав особа може відмовитись, керуючись виключно власною волею.

Ще одним принципом здійснення суб'єктивних цивільних прав, на нашу думку, є принцип розумності і добросовісності. При цьому важливим у цьому аспекті є те, що саме розумність та добросовісність поведінки носія цивільного права при його здійсненні презюмується (ч. 5 ст. 12 ЦК України, Закон РБ “Про власність”).

Водночас, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Ці поняття є оцінними і в законодавстві України не розкриваються, оскільки не існує чіткого критерію визначення, які ж саме діяння слід вважати добросовісними та розумними, тому санкції, передбачені законодавством України та Республіки Болгарія за недобросовісність чи нерозумність, можуть наступати лише після встановлення судом недобросовісності чи нерозумності поведінки особи.

Поняття розумності в радянському цивільно-му законодавстві, яке значною мірою впливало на формування сучасного українського та болгарського законодавства, не використовувалось. В чинних нормативних актах Болгарії та України це поняття не розкривається. Тому спробуємо розкрити його зміст стосовно здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Саме поняття “розумний” і його правове наповнення було рецепційовано з англо-американського права. Тлумачиться цей термін через категорії “розумна людина” (reasonable man), “звичайний громадянин” [17, 383], при цьому залишаються невирішеними такі питання: який критерій відбору слід застосовувати для визнання особи розумною, і чи усі діяння такої особи є розумними.

Окремі автори вважають, що розумними слід вважати діяння, які б учинила особа з нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду [6, 115], але при цьому чомусь випускають із поля зору визначення таких понять, як “середній рівень інтелекту, знань, життєвого досвіду”. Тобто, знімаючи одну проблему, ставлять іншу. Ми вважаємо, що поняття розумності поведінки не можна виводити із абстрактної особи та її можливої поведінки, оскільки в такому випадку всі, хто наділений рівнем інтелекту нижче середнього (психічно хворі, недоумкуваті), недостатнім рівнем знань (учні і студенти) та життєвого досвіду (діти та молодь), будуть вважатись такими, що діють нерозумно. Було б доцільніше до кожного окремого випадку застосовувати відповідний критерій розумності.

Слід також зазначити, що принцип розумності, як зазначає В. Ємельянов, поширюється не лише на фізичних осіб, а й на органи юридичних осіб [6, 115], а вони не наділені ні інтелектом, ні знаннями, ні досвідом, тому і стосовно них при встановленні розумності їх поведінки виникатиме ціла низка проблем. Одразу ж постає питання про розумність поведінки тих юридичних осіб, які займаються новими або ж специфічними видами діяльності. Насамперед це відсутність можливості порівняння з іншими аналогічними особами, а також постановка питання про розумність самої діяльності такої особи.

Говорячи про “розумність”, слід зазначити, що законодавством Болгарії та України дане поняття застосовується не лише по відношенню до поведінки (дії чи бездіяльності) особи, а й щодо ціни товарів і послуг.

В законодавстві Болгарії існує Закон “Про юридичних осіб” [18], який регулює механізм

створення, реєстрації та припинення діяльності юридичних осіб. Зазначений закон також орієнтується на принцип “розумності”, а саме у ст. 1 ч. 3 вказано, що юридичні особи вільно та розумно визначають цілі та засоби для досягнення поставленої мети.

Наступним принципом є принцип добросовісності. Виходячи з аналізу норм, закріплених у законодавстві України та Болгарії, можна зробити висновок, що поняття “добросовісність” ототожнюється з поняттям “безвинність”, і навпаки, “недобросовісність” з “виною” [6, 91–92].

Виходячи з цього стає зрозуміло, що на осіб, які діють добросовісно, не може бути покладено негативні наслідки при здійсненні ними своїх суб'єктивних прав. Тому у болгарському Законі “Про юридичних осіб” [18], а саме у гл. 1, ст. 4, зазначено, що держава надає юридичним особам певні гарантії.

Закон Республіки Болгарія “Про юридичних осіб” передбачає, що якщо майно відчужене особою, яка не мала на це права, добросовісний набувач набуває право власності на нього. Але зазначений Закон одразу встановлює і межі цього права, які полягають у праві власника майна вимагати від добросовісного набувача, окрім повернення майна, ще й передання всіх доходів від майна, які він одержав або міг одержати з моменту, коли дізнався чи міг дізнатися про незаконність володіння ним, або з моменту, коли йому було вручено повістку до суду у справі за позовом власника про витребування майна.

Звісно, що оскільки особа є добросовісним набувачем, то і її права повинні бути певним чином захищені, тому законодавство Республіки Болгарія наділяє добросовісного набувача правом вимагати від власника майна відшкодувати необхідні витрати на утримання, збереження майна, що були здійснені ним з часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів, і правом залишити собі здійснені ним поліпшення майна, якщо вони можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди. Якщо поліпшення не можуть бути відокремлені від майна, добросовісний набувач (володілець) має право на відшкодування здійснених витрат у сумі, на яку збільшилася його вартість.

Ми не поділяємо думку законодавця щодо можливості переходу права власності на майно у зв'язку з так званім “добросовісним” володінням та користуванням, оскільки вважаємо, що особа, яка володіє і користується таким майном в силу об'єктивних та суб'єктивних обставин, не може

визнаватись такою, що діє добросовісно, якщо нею не вичерпано можливостей для повернення такого майна власнику. Адже іноді можуть виникати ситуації, коли власник забуває про право власності на своє майно або на тривалий час втрачає зв'язок з ним (особливо щодо рухомого майна, зокрема книг, невеликої побутової техніки, ювелірних виробів), внаслідок чого він може зробити хибний висновок про остаточну його втрату; або власнику взагалі невідомо про його право власності на таке майно (у випадку користування спадковою масою, при цьому не знаючи, що вона належить йому). Тому володіння і користування майном третіми особами не може називатись добросовісним, якщо вони приховують від власника майна інформацію про місце знаходження їхнього майна, або ж про право власності на таке майно.

Що ж стосується нерухомого майна, то ми вважаємо, що в даному випадку добросовісного володільця взагалі не може існувати, оскільки усе нерухоме майно перебуває у державній (в широкому розумінні) або приватній власності, яке, у свою чергу, підлягає державній реєстрації, а тому, як вірно зазначає О. Воронова, власник нерухомого майна є завжди відомим [3, 50].

Потрібно також зазначити, що принцип добросовісності відображено у Податково-страховому кодексі Республіки Болгарія [18], а саме у ст. 6 ч. 1 “Добросовісність та права”. Там зазначено: “Учасники процесу та їх представники повинні здійснювати свої процесуальні права добросовісно”.

Відзначимо, що принцип розумності та добросовісності має визначальну роль у країнах з англо-саксонською системою права, де одним із основних джерел права є прецедент. На його основі можна з упевненістю визначити добросовісність чи недобросовісність у поведінці особи у кожному конкретному випадку, але через те, що українська і болгарська правові системи тяжіють до романо-германської гілки, то застосування для цивільного права України та Болгарії вказаного принципу може зіткнутись із низкою проблем.

Також додамо, що здійснення суб'єктивних цивільних прав повинно відбуватись у суворій відповідності до вказаних вище принципів. Сукупність цих принципів є обов'язковою для застосування при здійсненні усіх без винятку суб'єктивних цивільних прав. При цьому даний перелік є не лише необхідним, а й достатнім.

Література

1. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве // Изв. АН СССР. — 1946. — № 6. — С. 425.
2. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. — М.: Юрид. лит., 1981. — Т. 1.
3. Воронова О. В. Підстави набуття права власності на житло: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. — К., 2005.
4. Гражданское право: В 2 т.: Учебник / В. С. Ем, И. А. Зенин, Н. И. Коваленко и др. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М.: БЕК, 2000. — Т. 1.
5. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. — М.: Статут, 2001.
6. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, злоупотребление гражданскими правами. — М.: Лекс-Книга, 2002.
7. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории “хозяйственного права” — М.: Статут, 2000.
8. Конституция на Република България. В сила от 13.07.1991 г. Обн. ДВ. бр. 56 от 13 Юли 1991г., изм. ДВ. бр. 85 от 26 Септември 2003г., изм. ДВ. бр. 18 от 25 Февруари 2005 г., изм. ДВ. бр. 27 от 31 Март 2006 г., изм. ДВ. бр. 78 от 26 Септември 2006 г., изм. ДВ. бр. 12 от 6 Февруари 2007 г. — <http://www.bcnl.org/docs.php?i2=2&st2=10>
9. Максименко С. Т. Осуществление гражданских прав и исполнение обязанностей: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.712 / Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского. — Саратов, 1970.
10. Мирошникова Н. И. Механизм осуществления субъективных гражданских прав: Учеб. пособие. — Ярослав: Ярослав. гос. ун-т, 1989.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. — Т. 1 / Н. С. Кузнецова, І. О. Дзера, В. М. Коссака та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2005.
12. Советское гражданское право: Учебник: В 2 т. / С. А. Верб, Ю. Е. Добрынин, Т. И. Илларионова и др.; Под ред. О. А. Красавчикова. — М.: Высш. шк., 1985. — Т. 2.
13. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. — Т. 1 / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004.
14. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. — Тула: Автограф, 2001.
15. Явич Л. С. Общая теория права. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976.
16. Ярема А. Г., Карабань В. Я., Кривенко В. В., Ротань В. Г. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: У 4 т. — Т. 1. — К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004.
17. Elizabeth A. Martin. Oxford Dictionary of Law. — Oxford, 1997.
18. <http://www.bcnl.org/docs.php?i2=2&st2=10>

Встановленню нормативних категорій здійснення суб'єктивного цивільного права та їх об'єктивізації в нормах діючого українського й болгарського законодавства повинна передувати серйозна наукова робота.

Установлению нормативных категорий осуществления субъективного гражданского права и их объективизации в нормах действующего украинского и болгарского законодательства должна предшествовать серьезная научная работа.

The establishment of standard categories of realisation of subjective civil law and their embodiment in norms of the operating Ukrainian and Bulgarian legislation should be based on serious scientific work.

Надійшла 4 вересня 2009 р.